

UNES ALTRES FEDRES I UNES ALTRES ANTÍGONES...
PERSONATGES DELS MITES D'ANTÍGONA I DE FEDRA
EN EL LLIBRE DE NARRATIVA BREU
LES ROQUES I EL MAR, EL BLAU DE SALVADOR ESPRIU

INTRODUCCIÓ: ANTÍGONA I FEDRA COM A HEROÏNES TRÀGIQUES

Salvador Espriu és un clàssic de la literatura catalana moderna i la majoria de la seva obra reposa en una recreació dels mites del món antic: grecs, bíblics i egipcis. La proposta d'aquest treball és veure, a partir de les conclusions dels nostres treballs anteriors sobre dues obres de teatre de l'autor, *Antígona* i *Una altra Fedra, si us plau*, com apareixen els mateixos temes, els mateixos mites dels principals personatges femenins —que ja han patit una reinterpretació en les peces esmentades—, en el darrer llibre de relats de l'autor: *Les roques i el mar, el blau*.

Al nostre entendre, hi ha èpoques que són especialment fèrtils pel que fa a la reinterpretació de temes clàssics. Això ho podem observar en la literatura europea del segle xx, en el teatre català de postguerra, així com també en la narrativa breu de finals del segle xx, parlant en termes de literatura universal. En el present treball ens centrarem en dos personatges femenins: Antígona i Fedra; primer, en la manera com les presenta Espriu dins el gènere dramàtic, i després, en el marc de la narrativa breu.

Segons la investigació de M. J. Ragué Àrias (1998), que va escriure un treball sobre el tema dels personatges femenins de la tragèdia grega en el segle xx, des de després de la Guerra Civil fins als anys vuitanta es van publicar només als Països Catalans divuit obres de teatre que eren reinterpretacions de mites grecs i que tenien com a protagonista una heroïna coneguda de l'antiguitat. L'*Antígona* d'Espriu es pot considerar el començament de l'onada de personatges clàssics en el teatre català de postguerra. De les vint-i-quatre obres que va considerar l'autor del treball esmentat, divuit han estat escrites després de la Guerra Civil. L'*Antígona* de Salvador Espriu és de l'any 1939, encara que no es va publicar fins a l'any 1947. És la primera peça de teatre d'aquesta temàtica produïda en aquest període: una obra que possiblement va servir d'exemple de com fer una lectura d'un mite en uns contextos històric, polític i social determinats. En canvi, l'altre drama, *Una altra Fedra, si us plau*, és del 1977, força

anys més tard. Per això, representa un context posterior i comporta unes interpretacions diferents de l'època en què es va elaborar i de les motivacions que tenia llavors l'autor per refer un altre mite clàssic.

Les roques i el mar, el blau és un recull de textos breus, gairebé la meitat dels quals Espriu va anar escrivint durant l'any 1975 per il·lustrar uns dibuixos que Cèsar Estrany li havia donat i que representaven figures de la mitologia grega. El llibre, amb els dibuixos d'Estrany i els textos d'Espriu, es va publicar l'any següent amb el títol: *Dibuixos (amb algun mot) sobre temes clàssics*. Aquest primer volum, però, no incloïa encara els textos que ens interessen ara. Espriu va continuar escrivint prosas petites sobre temes i personatges mítics de l'antiguitat clàssica amb la mateixa estructura i de la mateixa extensió —és a dir, aproximadament d'una pàgina impresa— fins a tenir-ne un total de cent. Aquests cent textos componen el llibre *Les roques i el mar, el blau*, publicat per primera vegada l'any 1981. Això vol dir que compararem, d'una banda, en el cas d'Antígona, el personatge i la visió que en té l'autor en dos textos produïts en moments ben diferents: 1939 (o, si considerem l'any de la publicació, 1947) i 1981. D'altra banda, en el cas de Fedra, es tracta de dos textos de gèneres diferents, però escrits en moments pròxims: 1977 i 1981.

Ragué Àrias (1998: 106), en el seu estudi ja citat, diu:

Els personatges femenins grecs més estimats pel teatre català són els de la noia pura, femenina, típica que és Nausica, a començaments del segle, i després l'altra donzella pura, la que és a més a més valenta i capaç de transgredir lleis injustes, Antígona, la que vol la pau entre els germans enfrontats a la guerra, la que vol justícia per als vençuts. Fedra és, en canvi, l'altra cara d'Antígona, és símbol de la decadència.

La diferència parla per si mateixa: l'una és víctima per protestar contra les lleis del rei, lleis humanes, i mor en nom d'una moral superior, és l'heroïna l'heroïsmo de la qual anhela la modernitat; l'altra mor perquè transgredeix una moral superior que no permet les passions que té, és l'heroïna de la decadència i, per tant, un personatge identificable fàcilment amb la nostra època.

I. ALTRES ANTÍGONES I ALTRES FEDRES: LES VERSIONS D'ESPRIU

Cronològicament, o seguint l'ordre dels textos de *Les roques i el mar, el blau*, hauríem de començar amb l'Antígona, però des del punt de vista de la transformació que pateixen les històries en la mitologia personal de l'autor (i potser també en un sentit més global) veurem que ens serveix millor seguir una altra lògica i començar amb la comparació de «les altres Fedres» d'Espriu i deixar per al final «les altres Antígones».

1. *Fedra*

El mite de Fedra, la princesa de Creta, filla de Minos i Pasífae, que es va casar amb Teseu per reforçar la pau entre Creta i Atenes i que s'enamora del seu fillastre, Hipòlit, és una història que ha canviat molt durant els segles. Segons els estudiosos, després de l'antiguitat clàssica el tema perd interès durant segles i no torna a aparèixer notablement fins al segle XVII. La famosa versió de Jean Racine és de l'any 1677, però no és l'únic text d'aquesta centúria que tracta el tema, i en els pròxims segles tampoc no deixa de ser popular. Amb el temps la història s'anava complicant, els personatges anaven guanyant cada cop més personalitat i el conflicte, des de l'hostilitat entre deesses que utilitzaven les persones com a joguines, passant pel conflicte típic de totes les èpoques entre la raó i la passió, va esdevenir un conflicte complex d'amor, de gelosia, polític o moral, en dependència de la versió i la interpretació concretes.

Espriu, abans d'escriure *Una altra Fedra, si us plau*, ja va dedicar temps al tema: va escriure una altra interpretació sobre la base d'una versió de Llorenç Villalonga —traduïda al català i corregida pel mateix Espriu— en forma de *nouvelle* l'any 1937; però veurem que els textos de *Les roques i el mar, el blau* es relacionen amb l'obra de teatre més tardana de l'autor. Per tant, aquestes versions relacionades amb Villalonga les deixem ara fora de consideració. L'estructura de la peça d'Espriu escrita el 1977 recorda l'estructura aristotèlica: comença amb un pròleg que s'estableix entre «La gran artista» i «L'altra». Això és, alhora, una manera d'evocar la història del naixement del text, en què apareix el mateix Espriu i la coneguda actriu catalana Núria Espert, que li va demanar una «Fedra» a Espriu per tornar a actuar en català, tot confessant-li que en aquella època se sentia Fedra i volia fer-ne el paper. Després se segueixen els episodis i els enllaços que acaben amb una mena d'èxode, o sortida del cor. El paper del cor el representa un grup de tres persones, personatges d'Espriu que comenten els esdeveniments de l'escenari, accentuant d'aquesta manera el caràcter ficcional i reflectiu del text.

Pel que fa al personatge de Fedra, la idea d'Espriu és semblant a l'apareguda abans en Sèneca —però en aquest cas és expressada amb més claredat—, és a dir, Teseu i Hipòlit són la mateixa persona davant del mirall en què Fedra es mira. L'opinió d'Espriu és que, en el segle XX, l'amor d'una dona pel seu fillastre és un fet ridícul; no són temps que admetin tragèdies d'aquest tipus. Per tant, no hi ha tragèdia i, a més, no només no moren els personatges, sinó que no es fa cap escàndol quan Teseu s'assabenta dels esdeveniments. Per tal raó, no té cap importància qui diu la veritat. Quan Fedra calumnia el noi, Teseu, en lloc d'exiliar Hipòlit i desitjar-li la mort, diu només: «Ja era temps que es fixés en una dona. Però no pas potser en la meva. No m'indigno. Més aviat me'n ric, pobre noi» (Espriu 2002: 137).

I quan el fill intenta convèncer el pare de la seva raó amb l'argument que tota la seva vida parla a favor seu, Teseu el tranquil·litza: «Tot just la comences [la vida]. No m'agraden, a més, les grans frases. [...] No alçaré la veu. No cal, perquè tot retorni al degut ordre... Vull reposar. Entrem al palau» (Espriu 2002: 138-140). Llavors, entren al palau i els segueix Thànatos, personatge simbòlic de la mort, però no se sap qui mor, quan ni per quina raó. No hi ha morts, perquè al segle xx la gent no mor per aquestes coses: aquesta podria ser la conclusió, sense prendre en consideració aquests petits canvis que fa Espriu en els textos-monòlegs de *Les roques i mar, el blau*, en què tots cinc personatges de l'obra de teatre (Fedra, Teseu, Hipòlit, Enone, Thànatos) —llevat d'aquells tres que serveixen com una mena de cor i que donen el segon marc ficcional que havíem esmentat— prenen la paraula i expliquen la seva interpretació dels fets. Els seus monòlegs, segons diu Miquel Edo i Julià en l'estudi introductori de l'edició crítica, «ens situen en el punt —o poc abans del punt— on acaba l'obra teatral» (Espriu 2002: LXXXI).

Enone, la dida de Fedra, sap què passarà i en el seu monòleg decideix marxar del palau i viure dels seus records. Thànatos, el personatge mut, a més de declarar el seu paper amb un to líric —tal com convé que parli la mort, segons suposem— reacciona també a la brevetat de la peça, que va ser criticada més d'una vegada, fent de nou explícita la relació intertextual òbvia. Hipòlit expressa el seu odi tant a Fedra com a Teseu, i també el seu desig de tornar al bosc i buscar plaers físics i espirituals.

Aquesta altra Fedra, la de les proses, es prepara per al suïcidi declarant el seu amor veritable envers el seu marit. Diu (Espriu 1996: 147):

No em ve gaire de gust, però m'he de penjar. [...] I jo l'estimo, de debò l'estimo, a pesar de tot l'estimo, tan sols a ell, no l'infeliç noi caçador. Aquest ha estat un miratge, com tots efímer, com alguns funest. Jo el buscava en el fill, a través del fill, en la seva amargosa absència, tothora llunyà, distant. Buscava potser la meva perduda joventut, la meva, perquè ell, quan el veig, és el mateix, mai no varia, senyor dels anys, el meu amo. [...] Trio amb mundanal atenció, amb minuciosa cura —plorant em ric de mi—, el llaç que m'ha d'escanyar, aquest groguenc, o aquest vermell, sense estrenar, de seda resistent, de fibra sòlida.

I, per comparar, dues cites corresponents del drama; en la primera, Fedra, poc abans de la tornada del seu marit, es dirigeix a Hipòlit (Espriu 2002: 129):

FEDRA: Ploro per mi i per tu, Hipòlit, pels llargs anys d'odi, perquè volia que et morissis, perquè et detesto. Perquè t'estimo.

HIPÒLIT: Fedra!

FEDRA: Perquè t'estimo, sí. Perquè tot és ple de tu i del teu nom. Les meves llargues nits d'insomni pertanyen a Hipòlit, els meus dies d'hores buides i parades pertanyen a Hipòlit. Et veig quan estàs absent, et miro en els jocs gimnàstics, et

segueixo en la caça, t'acompanyo quan domes cavalls. [...] Tota la meua malaltia ets tu, tota la meua angoixa ets tu, tota la meua pena ets tu, tot el meu turment ets tu. Detestat, odiat, estimat, estimadíssim Hípòlit.

El marit, en canvi, aquell que diu Fedra estimar en el monòleg, no mereix en el drama una declaració d'aquest tipus, ni tan sols poc abans de la mort, encara que aquesta sigui només simbòlica. L'últim diàleg entre dona i marit és així (Espriu 2002: 139-140):

TESEU: Sóc ara de retorn. M'estimes, Fedra?

FEDRA: Sí, Teseu.

TESEU: Repeteix-ho.

FEDRA: Sí, t'estimo, t'estimo.

TESEU: Per sempre?

FEDRA: Fins a la mort.

TESEU: No cal esmentar-la. Prou que compareix massa aviat. Vull reposar. Entrem al palau. Vine.

FEDRA: Però els pensaments, Teseu? Al centre dels meus hi ha un mirall.

[...]

TESEU: Estalvia'm enigmes i estima'm. [...] I prou de paraules i consells.

Espriu mateix també ens estalvia alguns enigmes i amb els monòlegs anul·la tota l'ambigüitat del drama. En un article sobre les Fedres d'Espriu, Rosa M. Delor diu que l'autor va escriure aquestes proeses «per explicar i justificar aquells aspectes de l'obra que al seu parer no han quedat prou entesos» (Delor i Muns 1993: 399). Fos quin fos el propòsit d'Espriu, és clar que amb els monòlegs tornem cap al mite de l'hipotext, cap al suïcidi de Fedra, que en l'obra de teatre no es produeix, o si hi té lloc, només s'insinua d'una manera molt poc concreta (amb la presència muda de Thànatos, que al final, segons les acotacions, «segueix molt lentament els personatges» cap al palau). Sense conèixer el mite, aquesta insinuació és gairebé ininterpretable. Ragué Àrias considera que amb els anys l'escriptor s'ha anat tornant cada vegada més irònic, fins a arribar al cinisme en *Una altra Fedra, si us plau* i en *Les roques i el mar, el blau*. Aquest cinisme apareix també en el monòleg de Teseu, que comença d'aquesta manera i que podem considerar com una mena de posició intermediària entre les visions de les dues altres Fedres d'Espriu: «No crec que hagi passat res de greu, és més, n'estic segur, però el cas em resulta clar: han de morir, els infeliços, l'una i l'altre. [...] Jo no puc perdre el meu temps, literalment or, en aquest trivial assumpte» (Espriu 1996: 145).

Al nostre parer, en les versions prosaiques (en els dos sentits de la paraula) es pot observar una lleugera tornada a l'ordre mític, tot considerant que el restabliment de l'estatus quo torna a demanar la mort (expressada d'una manera concreta) dels personatges que el drama ha deixat encara en disposició dels lectors o espectadors.

2. *Antígona*

La història d'Antígona és un dels mites més populars de tots els temps. N'hi ha més de cent versions en la literatura universal, unes trenta en el segle xx. Segons George Steiner, que va escriure tot un llibre sobre les Antígones de la modernitat (Steiner 1979), la història de les interpretacions comença amb la fàcil aplicació a la Revolució Francesa, amb el conflicte entre la representant del poble i la voluntat del poder. Les versions modernes més conegudes expliquen el conflicte a la seva manera, accentuant-ne un element o un altre, interpretant la posició dels personatges antagonistes segons diferents punts de vista. A Espanya l'obra dels antics grecs no ha estat tan productiva com en altres països d'Europa, però en el segle xx hi ha un nombre notable de versions del mite d'Antígona, sobretot després, i probablement a causa, de la Guerra Civil, i n'hi ha també distintes versions en el teatre català.

El tema de l'*Antígona* de Sòfocles pertany al cercle de mites de Tebes, i l'argument del drama de Sòfocles —l'hipòtext principal— comença amb la conversa de les dues germanes, Antígona i Ismene, després de la mort dels seus germans, Etèocles i Polinices, i després d'assabentar-se de l'ordre del nou rei, Creont, que mana donar sepultura a Etèocles com un rei i deixar el cos de Polinices sense sepultura, perquè es va girar contra la pàtria. Antígona diu a Ismene que tant li fa el que mani Creont, que donarà sepultura al seu germà perquè el que mereix l'un, ho mereix també l'altre. A més, enterrar els morts és el que demanen les lleis dels déus.

En la seva versió, Espriu no vol amagar que es tracta d'un mite conegut. En el pròleg, un personatge de nom precisament Pròleg, ens explica el que hem de saber sobre el mite antic i, fins i tot, ens revela la seva intenció: escoltar l'opinió, la raó dels personatges. En aquesta ocasió no ens dóna temps a explicar tots els detalls dels canvis que fa Espriu en la seva versió (i visió). Ens conformem, doncs, a advertir que es tracta d'una politització del mite, d'una interpretació tradicional determinada pel moment de l'escriptura i per la situació politicohistòrica del moment, que implica clarament una reflexió històrica, un paral·lelisme entre dos moments històrics. Respecte a la protagonista, Antígona, que és realment la que més determina l'acció i, en conseqüència, les possibles interpretacions, podem dir que és una encarnació perfecta de l'heroïna mítica en el sentit humà: li falta la rebel·lió contra el destí, contra els déus, responsables de tot, i d'aquesta manera el conflicte es presenta en el pla humà, la rebel·lió és contra la voluntat humana. Antígona apareix com una germana mare bondadosa que evoca records de la infància dels germans, Etèocles i Polinices. Ella és la filla que li ho perdona tot, al pare, el qual va causar la desgràcia a tot el llinatge. Antígona és qui actua contra la guerra, sense buscar els motius de l'un o de l'altre germà, simplement perquè no hi pot haver guerra entre dos germans. Com diu Ragué Àrias (1998: 100): «La síntesi de la seva actitud és un

no a la guerra civil, per damunt de qualsevol altra consideració. El seu crit és un clam a la fraternitat i la pacificació, i també al sacrifici necessari per a aconseguir-les.»

A diferència de l'Antígona de Sòfocles, a l'Antígona d'Espriu li manca tot tipus d'arrogància, comportament que també resulta acceptable en aquesta situació. La seva actitud heroica envers el poble no queda sense resposta: la gent es reuneix al voltant del palau quan s'assabenta d'allò que ha comès Antígona i de com la vol castigar Creont, però sense èxit. El poble és capaç de manifestar-se, però no és capaç d'actuar, de la mateixa manera que la germana, Ismene.

Repetim que es tracta d'un text escrit l'any 1939. Fet i fet, passen més de quaranta anys entre aquesta versió i l'altra Antígona d'Espriu, la de *Les roques i el mar, el blau*. El recull de proses inclou un monòleg d'Antígona i un altre de la seva germana, Ismene. Espriu —mentre que en el teatre respecta les aparenques de l'època mítica— aquí ens fa notar el pas del temps amb referències com (Espriu 1996: 138 i 139 resp.):

L'home del temps predeia ahir que encara hi haurà pluges que tot ho adobaran, però no ho encerta ni per atzar [...].

[...] veig aquesta imbecilitat que ens envia imatges i sorolls a distància [...].

[...] el llum se'ns ha espatllat. He telefonat mil cops perquè me l'arreglin, i no vénen, i tot dolent i car, no es pot viure [...].

Ismene és conscient que ni és cap heroïna ni ho havia sigut mai (Espriu 1996: 139):

Sóc una simple ombra: em llevo, feinejo per la casa, em banyo, m'endrego, passejo una mica, dino sense gana, fullejo una novel·la qualsevol de crims que no aconseguix ni per casualitat d'entretenir-me, començo uns utilíssims jerséis per a ningú, hi penelopejo, deso les llanes, no sopo, [...] després, al llit, per no dormir-hi.

La seva vida d'ombra que descriu és una versió extremadament reduïda de la que vivia en els temps mítics. La seva actitud passiva s'ha convertit en un no-res. Durant el drama encara va acompanyar la seva germana a buscar el cos de Polínees per a enterrar-lo, i és només en el moment en què hauria d'actuar de debò quan diu: «No puc ni violar la llei, ni vèncer la meua por» (Espriu 1993: 54). Quan arriba l'hora d'enfrontar-se amb Creont, Ismene expressa una altra vegada el seu desig de prendre part en l'acte heroic d'Antígona i diu: «Aniré amb tu, Antígona. Què faria sense tu?» (Espriu 1993: 69).

Però els herois i les heroïnes sempre han de ser solitaris. Antígona rebutja l'oferiment de la seva germana i la consola dient-li que aviat l'oblidarà. I Ismene —almenys l'altra Ismene— l'oblida de debò. Tanmateix, no és el cas d'Antígona, és a dir, la seva reencarnació de 1981, que se situa en el moment de decidir

enterrar el germà, però, al mateix temps, coneix tot el futur, no només dins la ficció de la qual forma part, sinó també fora d'aquesta (Espriu 1996: 125):

Prou sé que, pel que vaig de seguida a fer, em glorificaran estúpidament al llarg dels temps, fins a la consumació dels segles. [...] Poetes i savis s'ocuparan de mi i de la meva acció i, en general, m'exalçaran. Cadascú hi dirà la seva, és clar, i estimularé intel·ligències i sensibilitats. Tots provaran d'aprofundir l'estrany tema i rivalitzaran en mèrits i en subtiletes.

Com veiem, ens parla des de dos moments diferents: un és dins la faula coneguda del mite, quan és al punt de cometre l'acte rebel i heroic; l'altre és un fals futur en el qual parla des del punt de vista d'un narrador omniscient que fins i tot dona la seva opinió sobre el seu propi personatge. Diu (Espriu 1996: 125):

Alguns em qualificaran de simple tossuda, i crec que aquests tindran més raó que els que triïn l'agraït expedient d'extasiar-se, els ulls en blanc. Esdevindrà la santa per excel·lència, l'única santa indiscutible de l'antiguitat. Però jo endevino qui sóc de debò, trista conca, fadrina de cara allargassada i dura.

Aquestes fórmules tipus «endevinar de debò», «veritable història», etc., són molt característiques dels textos de recreació o escriptura palimpsestica, perquè alludeixen al caràcter metaficcional, que és doblement interessant en el cas d'aquestes històries d'Espriu: no només reaccionen als mateixos mites, sinó també a les seves versions reescrites pel mateix autor en un altre moment del passat. En aquesta ocasió, no tenim temps d'analitzar els canvis —ni els formals ni els conceptuals—, així com tampoc no hem pogut detallar-ne les possibles causes. Només volíem mostrar com es transformen aquestes heroïnes dins la trajectòria literària d'Espriu.

En resum, els textos de *Les roques i el mar, el blau* que es refereixen a personatges del mite de Fedra són una mena d'allargament explicatiu de l'obra de teatre *Una altra Fedra, si us plau*, amb algunes referències reivindicatives del mite / la tragèdia hipotextual, mentre que els dos monòlegs dels personatges de l'*Antígona* són interpretables com a textos independents. Des de Sòfocles, la figura d'Ismene sempre ha servit per mostrar el camí més fàcil de triar, un camí que ella continua necessàriament davant la falta d'actitud heroica. Antígona és el personatge que més radicalment canvia amb els temps: a final de la dècada dels trenta el seu exemple encara servia com a metàfora, capacitat que perd totalment al llarg dels quaranta anys que passen entre les seves reencarnacions. Aquest canvi el podem observar també des del seu punt de vista, si comparem les últimes paraules que pronuncia en una versió i altra (Espriu 1993: 71):

No sé si moro justament, però sento que moro amb alegria. Privada de la llum, en una lenta espera, recordaré fins al darrer moment la ciutat. Recordaré els carrers, la font, els camps, el riu, aquest cel. Que la maledicció s'acabi amb mi i que el poble, oblidant el que el divideix, pugui treballar. Que pugui treballar, i tant de bo que tu, rei, i tots vosaltres el vulgueu i el sapiguen servir.

Aquest optimisme, aquesta fe que el seu sacrifici pot servir per a alguna cosa, aquesta esperança desapareix del tot quan parla «l'altra Antígona» (Espriu 1996: 125-126):

I els guardes em prendran ara mateix i em portaran al judici del rei. Obriran camí per camps eixorcs, arrossegaran amb barroeria els peus pel fang i per la pols, sense esguardar el paisatge destruït per la fecunda guerra. Ençà i enllà, angoixa, fum, opressió d'aire parat, desordre, vedrunes espargides, xafogor que m'emmalaltiria. Clam, sense cants d'ocells, de les velles oliveres cremades.

En aquesta imatge del paisatge que ens pinta Antígona, en què els camps són eixorcs, els ocells no canten i les oliveres són cremades, queda destruït el mite. L'única esperança que queda és que aquesta destrucció sigui només una de les possibles versions, perquè, tal com diu Mírcea Eliade (1991: 70): «Els mites recorden que en la terra sempre es van produir esdeveniments grandiosos i que aquest passat gloriós és en part recuperable».

DÓRA BAKUCZ

BIBLIOGRAFIA CITADA

- Delor i Muns 1993: Rosa M. DELOR I MUNS, *Salvador Espriu. Els anys d'aprenentatge 1929-1943*, Barcelona, Edicions 62.
- Eliade 1991: Mírcea ELIADE, *Mito y realidad*, Barcelona, Ed. Labor S. A.
- Espriu 1993: Salvador ESPRIU, *Antígona*, Barcelona, Edicions 62.
- 1996: Salvador ESPRIU, *Les roques i el mar, el blau*, Barcelona, Edicions 62.
- 2002: Salvador ESPRIU, *Una altra Fedra, si us plau*, Barcelona, Edicions 62.
- Ragué Àrias 1998: Maria Josep RAGUÉ ÀRIAS, *Els personatges femenins de la tragèdia grega en el teatre català del s. XX*, Sabadell, Ed. AUSA.
- Steiner 1979: George STEINER, *Antigones: The Antigone myth in western literature, art and thought*, Regne Unit, Oxford University Press.

